

'And this Sage Merited More than Any Other, for All Studied his Books': On the Distribution of Jacob b. Asher's "Arba'ah Turim" from the Time of its Writing until the End of the Fifteenth Century /

"וזהו זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו": על תפוצת "ארבעה טורים" לר' יעקב בן הרא"ש מוזמן כתיבתו ועד לסוף המאה

Author(s): יהודא ד' גלינסקי and Judah Galinsky

Source:

Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature /

סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה

Vol. / 2004), pp. 25-45 תשס"ד

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24174250>

Accessed: 08-06-2018 14:01 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature* / סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

"זוכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו"
על תפוצת "ארבעה טורים" לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה־15

יהודה ד' גלינסקי

פתיחה

ר' אברהם זכות, האסטרונום וההיסטוריון, מגולי ספרד בשנת 1492,¹ כתב בספרו, ספר היוחסין, כדברים האלה על ר' יעקב בן הרא"ש ועל מפעלו:

הוא הר' יעקב שעשה ארבעה טורים לכל הדינים הנוהגין בזמן הזה שהועיל יותר לכל יודע ובלתי יודע מאד, בסדר הטוב שעשה יותר מכל שהיו לפניו. כי בספרי אביו שהוא בלשון נבערה, מי ומי יוציא משם דין, ולא מרב אלפס ואפי' מהרמב"ם. וזכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו.²

מדבריו אלה עולה שלפחות ברור שלפני הגירוש בקסטיליה אשר בספרד היה ספר הטורים ולא ספרו של הרמב"ם זה שהכל למדו ממנו.³ בשנים אלה היה חיבורו של ר' יעקב לקודקס הסטנדרטי, החיבור ההלכתי הסמכותי בקרב מרבית האוכלוסייה בקסטיליה.⁴ רבנים

* מאמר זה מתבסס על הפרק האחרון של עבודת הדוקטור שלי, "ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה־14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים", רמת גן, תשנ"ט. מאז חזרתי לדון בנושא מהיבטים שונים ועל פי מקורות חדשים אשר הביאו לשינוי מסוים במסקנותיי.

תודה לידידי חנן גפני, שלם יהלום, יואל מרציאנו ובמיוחד ליחזקאל (טד) פראס, שהעירו לי הערות חשובות ומועילות. כמו כן תודה מיוחדת לתמר לייטר מן המפעל לפליאוגרפיה העברית שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שעזרה לי בחיפוי כתבי היד הרבים המוזכרים במאמר זה ואפשרה לי גישה למידע הנמצא במאגר המידע "ספר־דא" של המפעל לפליאוגרפיה העברית.

1 ראה א' דוד, עליה והתיישבות בארץ ישראל במאה ה־ט"ז, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 153-154.

2 היוחסין השלם לר' אברהם זכות, לונדון ועדינבורג, 1857, עמ' 224, אבל תוקן על פי כתב יד אוקספורד 2798 (במכון לתצלומי כ"י s 16713), עמ' 178 ע"ב.

3 בהקשר זה יש לציין שר' אברהם היה מבאי בית המדרש של ראש הישיבה ר' יצחק אבובב בספרד, וראה מה שכתב י"מ תא"ש מע, "לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה־15", דור גירוש ספרד, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 47-62.

4 יש ללמוד על כך גם מהיות הטור הספר העברי הראשון שהודפס בקושטא על ידי גולים מספרד, ממשפחת נחמיאש, וראה על כך להלן הע' 76, וראה גם מה שהערתי בהמשך (הערה 66) על דבריו של י' זנה בעניין זה.

ואנשים מן הציבור הרחב, "לכל יודע ובלתי יודע", השתמשו בספר הטורים להדרכה בתחום ההלכתי. לאור מציאות זו אין זה מפתיע שר' יוסף קארו, בן לגולי קסטיליה, בחר לאחר מחשבה מסוימת, לחבר את פירושו בית יוסף סביב הטורים ולא סביב הרמב"ם.⁵ מטרת המאמר הן שתיים: לברר מתי החל ספר ארבעה הטורים להיות נפוץ בקרב יהודי קסטיליה, רבניה וחכמיה, וכן מהי מידת דיוקם של דברי ר' אברהם זכות שבהם פתחנו. בדברינו נסתמך בעיקר על עדויות הטמונות עדיין בכתבי יד, על הדפוסים הראשונים וכן על רשימות ספרים מספרד ואשכנז שנתגלו לאחרונה.

א. תפוצת הטורים במאה ה-14

ר' יעקב בן הרא"ש, המהגר האשכנזי שהתגורר בטולדו, סיים לכתוב את ארבעת חיבוריו ההלכתיים, אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט, בסביבות 1340. השאלה היא: כמה זמן חלף עד שנקלטו חיבוריו בארון הספרים של יהודי קסטיליה וחכמיה. יש שתי דרכים למדוד תפוצה של ספר מימי הביניים, הראשונה היא על ידי בדיקת מידת השימוש שנעשה בספר על ידי המחברים בני הזמן או מיד לאחר מכן, והשנייה היא על ידי בדיקת כתבי היד ששרדו. נפתח בחכמים, מחברי הספרים.

עדות הספרים

נדמה שאצל מחברי הספרים זכו ספריו של ר' יעקב להצלחה מיידית. במאה ה-14 נכתבו לא מעט חיבורים הלכתיים בקסטיליה, במיוחד בנושאי תפילה וברכות, והשפעת אורח חיים ניכרת כמעט בכולם. ר' דוד אבודרהם סיים את ספרו אבודרהם בשנת ק (1340).⁶ הוא השתמש באופן נרחב באורח חיים.⁷ גם ר' יצחק אבוהב, שחיבר את מנורת המאור ואת שלחן הפנים, בערך באותו זמן,⁸ השתמש בספר, אף כי כמעט שלא הזכיר את שמו של ר"י

5 על נושא זה ראה מ' בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בספרות ההלכה", אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' צט-ק וכן מה שכתבתי, "על תפוצת הטורים בספרד בדור הגירוש ועל קיצור לא ידוע לטור חושן משפט", ישורון, יב (תשס"ג), עמ' תשפד-תשפה, תת-תתא.

6 ר' דוד גמר לכתוב את חיבורו כעדותו בקולפון בכ"י טורינו-לאומית A II 29, במכון לתצלומי כ"י 34309, בשנת 1340, וזה לשונו על פי קטלוג ספריית טורינו Codices Hebraici..., Taurini, 1880 מספר 49 (עמ' 51): "שנשלם פירוש הברכות והתפילות בעזרת האל אשר לו נתכנו עלילות וחברתי אני דוד באשכיליית המפוארה בשנת חמשת אלפים ומאה ליצירה".

7 הציונים הם לפי אבודרהם השלם, ירושלים, תשכ"ג. מספר העמוד בלי סימון מציין שאבודרהם השתמש באורח חיים וציין זאת על ידי הזכרת שמו של ר' יעקב. מספר עמוד המסומן בכוכבית [*] מציין שלא צוין שמו של ר' יעקב, אבל הוא כנראה השתמש בו. עמ' כט, לב, לט, *עא (ד"ה "ולענין ההפסקה"), *עז ("יש נוהגין"), צג, *ק (דברי ר' יחיאל), קב, קלב, קמה, קמט, קנא-קנב, קנג, רלו, רעח, רצו, שכג, *שכו, *שלא (החצי הראשון של העמוד), *שלה (ד"ה "תנן"), *שלו (דברי ר' יחיאל), *שלו.

8 על האיש זמן פעילותו ראה י"מ תא-שמע, "חידת ספר 'מנורת המאור' ופתרונו", תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 395-400.

או את שם ספרו.⁹ ר' מנחם בן זרח, שכתב בשנת 1370 לערך¹⁰ את ספרו צדה לדרך, לא הזכיר את שמו של ר"י בגוף הספר,¹¹ אבל מתוך עיון בספר עולה שספרי ר"י הם "e una delle principali autorità seguite da Menachem", אחד ממקורותיו העיקריים,¹² כניסוחו של פריימן.¹³ גם ר' ישראל אלנקווה, שכתב אף הוא בסביבות שנים אלה את חיבורו, המערב

9 על שימוש ר' יצחק באורח חיים בספרו האגדי מנורת המאור, ראה מה שכתב I. Efron, "The Menorat", *JQR*, IX (1918/9), pp. 345-346, Ha-Maor — Time and Place of Composition", בספר זה אין הוא מזכיר אפילו פעם אחת את שמו של ר' יעקב או את שם ספרו. נביא דוגמאות אחדות לכך שר' יצחק השתמש באורח חיים. נציין את המקום לפי האות שבספר מנורת המאור ולפי מספר העמוד במהד' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"א. אות צג (עמ' 210 הערה 2) אות צד (עמ' 213 הערה 5), אות צו (עמ' 221 הע' 13). על חיבורו ההלכתי שלחן הפנים יש עדויות סותרות של חוקרים לגבי הגמצא בכתב היד היחיד של הספר המצוי בספריית שוקן. א"מ הברמן, "ספר 'שלחן הפנים' לר' יצחק אברהם", סיני, נט (תשכ"ו), עמ' קמט-קנח, כתב בתחילת דבריו שר' יצחק ציטט את ר' יעקב בשמו. לעומתו הסכים י"מ תא-שמע, "חידת ספר 'מנורת המאור' ופתרונו", עמ' 400, שר' יצחק עשה שימוש באורח חיים ושהחכם האחרון הנזכר בו, פעמים לא רבות, הוא רבי יעקב בן הרא"ש, ומאידך גיסא הוא כתב שאין "ספר הטור" נזכר בשמו. בדיקת כתב היד (שבעבר היה שייך לספריית שוקן והוא כעת בידים פרטיות, אבל צילום ממנו נמצא במלח"כ 72244, "ירושלים אוסף פרטי 1") העלתה שלרוב השימוש הוא אכן בעילום שם, וכן נמצא שלפחות במקום אחד הזכיר את ר' יעקב בשמו, ופעם אחת הוא אף מזכיר את שם ספרו, אורח חיים. בשלחן הפנים, בעמ' 31 עמודה 4 בכתב יד, לאחר הבאת דעת רב עמרם ש"אין לברך מתיר אטורים", כתב ר' יצחק: "וכתב על זה הר"ר יעקב בן הרא"ש ואיני יודע למה דהא בגמרא מפרש על כל אחד [למה נתקנה] כתקנה", וזהו ציטוט מאורח חיים סימן מו (עמוד רי במהד' מכון ירושלים), וכן בעמ' 43 עמודה אחרונה: "וכתב באורח חיים אפשר להשיב על דבריו שאינו דומה לדבש תמרים", וזהו ציטוט מאורח חיים סימן רב (עמ' שב).

10 על תאריך כתיבת הספר ראה א"ח פריימן, "Menahem b. Zerah," *Annuario di Studi Ebraici* I, pp. 154-155 (1934), וכן ש' אידלברג, "הספר 'צדה לדרך' ומחברו ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן בן זרח", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג, עמ' 17. תודה לידידי דוד ליבוביץ שעזר לי בתרגום מאמרו של פריימן.

11 הוא מזכיר בהקדמתו כאחד מבני הרא"ש, אבל אין הוא מוזכר ברשימת מקורותיו שם.
12 השפעה חשובה של אורח חיים מורגשת בכל מאמר ד של הספר המקדש להלכות שבת ומועד. בהרכבה עניינים ספרו של ר' יעקב הוא הבסיס שעליו הוסיף ר' מנחם הערות והוספות קצרות משלו. אולם יש לציין ששימושו של ר' מנחם הוא בעיקר בפסקים ובמסקנות של אורח חיים, ולא בדיונים ובשיטות המובאות שם. בכך ניתן לראות בר' מנחם את המקצר הראשון של אורח חיים, לפני כתיבת עץ החיים והמקצר האנונימי שיזכר בהמשך בפנים. כעת יצוינו המקומות בספר שהשפעת ר"י ניכרת בהם, למרות שר' מנחם לא הזכירו בשמו. מספר העמוד הוא לפי דפוס ווארשא תר"מ. דפוס זה חסר ומשובש, אבל הוא הדפוס הנפוץ כיום. כל הציונים הם מן המאמר הרביעי, ועל כן יירשמו להלן רק הכלל והפרק ומספר העמוד.

ענייני שבת: כלל א פרק ה (עמ' 172), השווה לאורח חיים סי' רסז-רעא; שם, ו (עמ' 173), השווה לסי' רעב-רעד; שם, ז (עמ' 173-174), השווה לסי' רפא ורצב; שם, ט (עמ' 176), השווה לסי' רנא; שם, י (עמ' 176), השווה לסי' רמג; שם, יא (עמ' 176), השווה לסי' רנב.
ענייני פסח: כלל ג פרק ח (עמ' 209-210), השווה לסי' תנא-תנב; שם, ט (עמ' 210), השווה לסי' תנג; שם, י (עמ' 211), השווה לסי' תסח.

ענייני ר"ה: כלל ה, פרק ב (עמ' 227), השווה לסי' תקפא ותקפה; שם, ג (עמ' 227-228), השווה לסי' תקפו. ענייני יוה"כ: שם, ו (עמ' 231), השווה לסי' תריא-תריח; שם, ז (עמ' 231-232), השווה לסי' תריט.

13 לעיל הערה 10, עמ' 160. יש לציין שבכך חזר בו פריימן מן הדברים שכתב בספר הרא"ש וצאצאיו, ירושלים, תשמ"ו. אחת מאבני הבניין העיקריות לתיאוריה שלו, שהייתה בתחילה התנגדות שקטה

אגדה והלכה, מנורת המאור,¹⁴ ציטט והשתמש הרבה בספרי ר"י, וכפי שהוא סיים את רשימת מקורותיו בהקדמתו: "ומספרי כל מביני שמועה, ומאורח חיים ומחושן משפט ואבן העזר ויורה דעה".¹⁵

יחיד מבין חכמי קסטיליה, שלמיטב ידיעתנו לא השתמש בספרי ר"י, הוא ר' ירוחם בן משולם, תלמיד הרא"ש. סביר אמנם להניח שבעת כתיבת ספרו הראשון, מישרים, העוסק בדיני ממונות, בשנים 1334-1340,¹⁶ חושן משפט עוד לא יצא לאור. אולם בספר תולדות אדם וחוה, שנכתב לאחר שנת 1340,¹⁷ קשה קצת יותר לפרש את העדר השימוש באורח חיים, ביורה דעה ובאבן העזר, כי בשנים אלו ספריו כבר התפשטו, וכפי שראינו ר' דוד אבודרהם כבר השתמש באורח חיים בסביליה.

כאמור, מלבד ר' ירוחם נעזרו מחברי התקופה הידועים לנו בחיבורו של ר"י, ונדמה שהסיבות לכך מובנות. ארגון החומר ההלכתי הרב שמצא ר"י בפסקי אביו וסידורו, והחומר שהוסיף עליו ממקורות אחרים, הקלו על מחברים אלה במלאכתם. כאשר לוקחים בחשבון את היות הרא"ש סמכות הלכתית ראשונה במעלה בקסטיליה, ובפרט בטולדו, אין זה מפתיע שמחברים אלה מצאו עניין בספרו של בן הרא"ש. חכמים אלו אולי לא הירבו לצטט את הספר בשמו או בשם מחברו, כי לא ראו בו סמכות הלכתית עצמאית, אבל נעזרו בו הרבה. ניתן לומר, שלמרות שספרי ר' יעקב טרם הגיעו לסטאטוס של חיבורים הלכתיים סמכותיים, איכויותיו קסמו לכל מי שעסק בנושא מיד עם צאת הספר לאוויר העולם. לאור דברים אלה נדמה שקשה לדבר על "התנגדות שקטה" לספרי ר"י במאה ה-14, כפי שטען פריימן,¹⁸ אלא על ודאות שהספר השפיע בצורה מיידית על ההלכה בקסטיליה.

לספרי ר"י, היא ש"ר' מנחם נ' זרח, בחברו את ספרו צדה לדרך בשנת 1373 בטולדו, מדלג על ספר הארבע אף על פי שידע על קיומו. הוא חזר והשתמש בכתבי הרא"ש, הגם שהחומר ההלכתי המאורגן והערוך שבטורים היה עשוי להקל עליו את מלאכתו. מכאן מתעורר הרושם שהתעלם, שלא לטובתו, מקיומם של הטורים" (עמ' קנא).

14 ראה מנורת המאור לר' ישראל אלנאקוואה א, מהד' ענלאו, ניו יורק, תרפ"ט, בדברי המבוא של המהדיר, עמ' 14-16.

15 הקדמה לספר מנורת המאור א, עמ' 18.

16 ראה פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' סד.

17 ראה שם.

18 ראיותיו של פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קנא, לטעון זה הן שתיים: א. התעלמות ר' מנחם; ב. התעלמות חכמי קטלוניה, כמו ר' חסדאי קרשקש ופרופיאט דוראן. הוא חזר בו מן הראיה הראשונה, ולראיה השנייה, מלבד הקושי בהבאת ראיה ממדינה אחרת, שהיא תחום תרבותי-הלכתי שונה, הסיבה לביקורתו של ר' חסדאי מובנת מאליה, שהרי ר' יעקב לא הביא מקורות תלמודיים לפסיקותיו, ובעניין זה ראה מה שכתב א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 117: "המחבר אינו נמנע מלחזור ולהפנות אל פרקיה השונים של מסכת פסחים ואפילו אל אותו פרק עצמו פעם אחר פעם". כמו כן ראה הערה 19 שם, אחרי שהפנה לדברי הרמב"ם באיגרתו לר' פנחס הדיין, "שכל הלכה שאינה במקומה באותו ענין אודיע מקומו. כיצד כגון הלכות שבת מחיבורי, כל דבר שהוא בפירוש בשבת או בעירובין איני צריך להודיע מקומו והלכה שהיא מהלכות שבת שהיא בע"ז או בפסחים או בזבחים או בכריתות אודיע מקומו ואומר הלכה פלונית מפרק פלוני מן החיבור מקומה בפרק פלוני ממסכת פלונית", והעיר רביצקי, ש"קרשקש לעומתו מקפיד לציין גם מקורות המרוכזים רובם ככולם במקומם ... וכך הוא מטעים את צמידותה של העריכה ההלכתית שהוא נוקט למקורה התלמודי". ראה גם מה שכתב שם, בעמ' 112-113 ובהערותיו.

עדות כתבי היד

אינדיקציה ראשונה למעמדו של ספר הטורים מעבר לציבור מחברי הספרים, לפחות בעיר טולדו, נלמד מתוך תשובה שנחתמה על ידי שני דיינים בטולדו בשנת 1358.¹⁹ בתשובה מנסים הדיינים, ר' יחיאל ור' יצחק, לחזק עמדה הלכתית המובאת בסמ"ג על ידי הטענה "וגם הר' יעקב בנו של רבנו הגדול הרא"ש ז"ל הסכים לבעל סמ"ג".²⁰ אמנם ניכר שסמכותו של ר' יעקב נבעה מכוח אביו הגדול, אבל מנגד די ברור שלספרו כבר היה מעמד מסוים בקרב קהילת הרבנים שם.²¹

עדות נוספת לקביעה זו מצויה בכתב יד קדום של פסקי הרא"ש לשלוש הבבות, שהועתק בטולדו בשנת 1355.²² כתב יד ייחודי זה הוגה מאוחר יותר על פי אוטוגרף של פסקי הרא"ש וכלשון ההוספה של אחד המגיהים (בעמ' 80 ע"ב) המופיעה לאחר הקולופון של הספר.²³

מותר להשהות ספר מוגה בתוך ביתו
כזה (גם)²⁴ נקרא ישר ולא עולה מדויק כדתו
מכתיבת יד הרא"ש זצו"ל מיסודתו
כי תורת אמת היתה אתו

בדיקת כתב היד והערותיהם של המגיהים השונים²⁶ מלמדת שהיה צורך בהגהה יסודית של החיבור. חומר הלכתי רב שאינו משל הרא"ש נכנס לגוף הספר. המגיהים מציינים להוספות אלו בלשונות "אינו לשון הרא"ש" (56 ע"א), "זה אינו מלשון הרא"ש" (57 ע"א) ועוד. ראויים לציון מיוחד שני קטעים (בין עמוד 47 ע"א לעמוד 47 ע"ב) עליהם העיר אחד מן המגיהים בתחילה "לשון חושן משפט" ולבסוף "עכ"ל ח"מ". קטעים אלה אכן מופיעים בספר חושן משפט של ר' יעקב בסימנים קכב וקכג.²⁶ גם מכאן ניתן להסיק שכבר ב-1355, או אפילו קודם לכן, היה ספר הטורים חיבור מוכר בסביבת טולדו.²⁷

19 שו"ת זכרון יהודה, ברלין, תר"ו, סימן פב (עמ' לו ע"א): "וכחפץ דורשי שלומכם החותמים יום ה' לחודש אב שנת קי"ח לפרט בטולטולה יחיאל בן הקדוש הר' אביגדור יוסף בר' אשר ז"ל הימוניו יצחק בר' אברהם מימון".

20 דברי ר' יעקב מופיעים באבן העזר סימן מב "המקדש שלא בעדים ואפילו בפני עד אחד אינם קידושין ואפילו שניהם מודים בדבר ובספר המצות כ' שחוששין לקדושין להצריכה גט". יש לציין שר' יעקב אינו תומך במפורש בדברי הסמ"ג, אבל הכותב הניח שמכיוון שציטט את דבריו הסכים עימם.

21 פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קנ, כבר הפנה למראה מקום זה.

22 פסקי הרא"ש — הספרייה הבריטית Add. 27, 557, ובקטלוג של מרגליות 541 (במלחכ"י סרט s 6092).

23 "נשלמה ביום ח"י לחדש טבת בשנת מאה וחמש עשרה לאלף הששי אל התלמיד החשוב ר' יהודה וסימן לדבר ויהודה יעלה".

24 קשה לקרוא מילה זו (מרגליות קרא אותה "גם") וקיים סימן משונה על גביו, וייתכן שהוא סימן מחיקה.

25 ההגהות כתובות בידיים שונות וכתיבות שונות, אבל רוב ההגהות הן בכתיבה ספרדית מן המאה ה-15.

26 טור חושן משפט סימן קכב — "תשובה לרב אלפס הרשאה יצאה לפנינו וכו'"; טור חושן משפט סימן קכג — "ר"ת היה נוהג לשלוח הרשאה ביד גוי וכו'".

27 בהקשר זה יש לציין שר' אשר בן ר' שלמה, אחיינו של רבנו יעקב והעורך של שו"ת זכרון יהודה (לעיל הערה 19), מצטט את ספר הטורים בשאלות ששאל את דודו, ר' יהודה בן הרא"ש, לפני 1349, שנת פטירת ר' יהודה. ראה סימנים: א, טו, כז, לד, מח.

אולם עדויות דרמטיות יותר לשימוש בספר הטורים בשליש האחרון של המאה הארבע עשרה נמצאות בכתבי היד המתוארכים של החיבור. ידוע כיום על שמונה כתבי יד של חלקים מארבעה הטורים, שהועתקו בכתביה ספרדית בין השנים 1380-1403: בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק נמצא כתב יד, הכתוב בכתביה ספרדית, שהועתק בשנת 1380,²⁸ ומכיל את ספר המנהיג לר' אברהם בן נתן, וכן שני קטעים מאורח חיים לר' יעקב, "סדר פסח בקצרה", מתוך הל' פסח, והלוחות וחישוב תקופות ומזלות מתוך הלכות ראש חודש.²⁹

בספריית הוטיקן נמצא כתב יד של ספר יורה דעה, שהועתק בירושלים בשנת 1385.³⁰ בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק נמצא כתב יד של חושן משפט, שהועתק בירושלים בשנת 1388, וכן כתב יד של אבן העזר, שהועתק בפורטוגל בשנת 1390.³¹ מלבד כתבי יד אלה יש בספריית רוטטוק האוניברסיטאית כתב יד של אבן העזר, שהועתק בביזנטיון בשנת 1400,³² בספריית מינכן — כתב יד של חושן משפט, שהועתק ב־1401 בביזנטיון,³³ בספריית אוקספורד — כתב יד של יורה דעה, שהועתק ב־1402 בפרובנס³⁴ וכתב יד נוסף של אותו חיבור שהועתק ב־1403 בפמפלונה שבממלכת נברה, בצפון ספרד, נמצא בספריית פריס.³⁵

מתוך רשימת כתבי היד הספרדיים הקדומים, יש ללמוד שחיבוריו השונים של ר' יעקב זכו לתפוצה רחבה כבר בשליש האחרון של המאה ה־14.³⁶ ברשימת כתבי היד האלה ניתן

- 28 בית המדרש לרבנים Rab. 527 (מלחכ"י 39217), לשון הקולופון, הנמצא בעמ' 150, "נשלם בכ"א כסליו שנת קמא לפרט".
 - 29 שם, בעמ' 152-153, בתחילתה באה כותרת, "סדר בדרך קצרה ללילות של פסח לר' יעקב בן הרא"ש ז"ל (אורח חיים, סימן תפז), ובעמ' 154-185, "מספר אורח חיים לר' יעקב בן הרא"ש" (שם, סימנים תכז-תכח).
 - 30 טור יורה דעה — וטיקן 153 (מלחכ"י § 229), הועתק בירושלים בשנת 1385.
 - 31 1. טור חושן משפט — בית המדרש לרבנים Rab. 1118 (מלחכ"י § 43225), ירושלים, שנת 1388 [המעתיקים יוסף בן אליעזר ואברהם הלוי].
 2. טור אבן העזר — בית המדרש לרבנים Rab. 1512 (מלחכ"י § 43226), פורטוגל, שנת 1390.
 - 32 טור אבן העזר — ספריית רוטטוק האוניברסיטאית or. 42 (מלחכ"י § 47512), ביזנטיון, שנת 1400 [יוסף בן יום טוב].
 - 33 טור חושן משפט — מינכן ספריית מדינת בווריה 118 (מלחכ"י 1152), ביזנטיון, שנת 1401 [יוסף בן יום טוב].
 - 34 יורה דעה — אוקספורד Marsh. 285 (מלחכ"י 20936), פרובנס, שנת 1402.
 - 35 יורה דעה — פריס hébr' 431 (במלחכ"י סרט 4454). תיאור מפורט של כתב היד נמצא באוצר כתבי־יד עבריים מימי הביניים א, פאריס-ירושלים, תשל"ב, I, 77.
 - 36 בקשר לכתבי היד של חושן משפט יש צורך להעיר על טעות שנפלה במאמרו של א"א אורבך, "מדרכי הקודיפיקציה — על ספר הטורים לר' יעקב ברבי אשר", ספר היוכל של PAJR, ירושלים, תשמ"מ (חלק עברי), עמ' 1-14.
- שם הוא העיר בהע' 10 שכתב היד הקדום ביותר של חושן משפט הוא מן הספרייה הבריטית, והוא מתוארך ל־1360, כלומר כעשרים שנה בלבד לאחר חיבור הספר: אכן כך כתוב בקטלוג של מרגליות. אולם לאחר בדיקת העניין במאגר של המפעל הפליאוגרפי התברר שאין כתב היד מ־1360 אלא מ־1460, הבדל משמעותי ביותר. סופר כתב היד, יהודה בן יוסף דביינא, קיצר בכתביה התאריך וכתב 'שנת כ' לפרט קטן', וכך הבינו בטעות שכונתו לשנת ק"כ, כאשר אין ספק שהוא התכוון לשנת ר"כ. אנחנו יודעים זאת בוודאות מכיוון שיש לנו כ"י נוסף מאותו סופר לחלק הראשון של ספר הטורים, ספר אורח חיים (כ"י פריס מס' 426), ובו הוא כותב במפורש ששנת סיום כתיבת הספר היא רט"ו. אם כן,

לראות כיצד חלקי הטורים נעים מקסטיליה מערבה לפורטוגל, מזרחה לפורבנס ואף מגיעים עד לביוזנטיון³⁷ ולירושלים, וכל זה בסביבות חמישים שנה לאחר השלמת כל הטורים.³⁸ סביר להניח³⁹ שאלו ש"הפיצו" את הספרים (הכתובים כתיבה ספרדית) היו חכמים או מעתיקים מקסטיליה שהכירו בערך החיבור, וכאשר יצאו לדרכם לקחו עותק של החיבור.⁴⁰ לדוגמה, החכם יוסף בן אליעזר הספרדי,⁴¹ המוכר בעיקר הודות לפירושו החשוב "צפנת פענח" לאבן עזרה על התורה,⁴² הוא אחד מן המעתיקים של חושן משפט בירושלים בשנת 1388.⁴³ אם נצא מנקודת הנחה שהוא היה אחד מאלה שהביאו אתם את החיבור כאשר עזב את ארץ מולדתו קסטיליה,⁴⁴ נוכל להקדים אף יותר את התקבלותו של ספר הטורים בספרד בקרב הציבור המלומד. ר' יוסף עזב את ספרד בתחילת שנות השבעים של המאה ה-14, וכבר מוצאים אותו בביוזנטיון ב-1375. כלומר, כשלושים וחמש שנה לאחר כתיבת חושן משפט החליט נוסע ספרדי שכדאי לו לקחת בשק הספרים שלו את חיבורו של ר' יעקב בן הרא"ש! בהקשר זה ראוי לציין שגם פירוש "הארוך" של ר' יעקב על התורה הועתק בירושלים ובצפת בכתיבה ספרדית בשנת 1389.⁴⁵

אם כן ניתן לסכם שמתוך עדויות של כתבי היד הקדומים עולה שכבר בשליש האחרון של המאה ה-14 לא הצטמצמה ההיכרות עם החיבור לקבוצה הקטנה של מחברי ספרי

כתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר הם זה הנמצא בוויטיקן מספר יורה דעה שהועתק ב-1385, וכן זה של ר' יוסף בן אליעזר הספרדי, הנמצא בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק.

37 בהקשר זה ראה י"מ תא-שמע, "לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 101-114. החכם ר' יוחנן ב"ר ראובן ממקדוניה (חי בסוף המאה ה-14 ותחילת המאה ה-15) כינה עצמו בפירושו לשאלות "תלמידו של ר' יעקב"! אולם לא ברור אם היה תלמיד ממש או שמא רק למד את ספריו, ראה שם, עמ' 103 ועמ' 105. כמו כן ראה מ' שפרשטיין וא' קנרפוגל, "דרשות מביזנטיון בכתב יד: תיאור כתב היד וקטעים בענייני תפלה ובית הכנסת", פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 173-174.

38 אמנם אין סימן ברור שבצפון ספרד, באזורים של ארגון וקטלוניה, הייתה תפוצה דומה, ראה בינתיים להלן הערה 70.

39 למרות שאין וודאות שכל מי שכתב ב"כתיבה ספרדית" מוצאו היה מספרד, מכיון ש"כתיבה ספרדית" הייתה בשימוש גם באזורים כמו צפון אפריקה, סיציליה ופורבנס, במקרה זה עדיין סביר הוא שכתקופה כה קרובה לכתיבת ספר הטורים הם אכן נכתבו על ידי יוצא קסטיליה. כפי שנראה, המעתיק היחיד שזוהה בבירור מקורו אכן מספרד. על כתיבה ספרדית וגלגוליה ראה מ' בית אריה, "הכתב העברי בספרד – התפתחותו, שלוחותיו, וגלגוליו", מורשת ספרד, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 224-233.

40 על התופעה של חכמים מספרד הנעים לכיוון המזרח ראה ר' הקר, "זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ ישראל 1391-1492", קתדרה, 36 (תשמ"ה), עמ' 3-34, וראה גם מה שכתב "עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א לרנ"ב", שלם, א (תשל"ד), עמ' 107-108.

41 כפי שהוא חתם את שמו על הקלופון של טור חושן משפט "ליוסף בן אליעזר הספרדי".

42 ראה א' סימון, "ר' אברהם אבן עזרה – המפרש שהיה למפורש" בתוך המקרא בראי מפרשיו, ספר זכרון לשרה קמין, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 403-405, וכן E. Gutwirth, "Fourteenth Century Supercommentaries on Abraham Ibn Ezra", *Abraham Ibn Ezra and his Age*, Madrid, 1990, pp. 148-149.

43 ראה מ' בית אריה, "כתבי יד שהועתקו בירושלים או על ידי יוצא ירושלים עד הכיבוש העות'מאני", בתוך פרקים בתולדות ירושלים, ירושלים, תשל"ט, עמ' 257-258.

44 מושבו היה בקסטיליה, אך אין עדויות שהתגורר בטולדו, ראה במאמרו של גוטוירט.

45 כתב יד מנטובה-הקהילה 32 (מלחכ"י 812), וראה בית אריה שם, עמ' 259-260, והקר, "זיקתם ועלייתם", עמ' 5.

ההלכה של קסטיליה או של תלמידי חכמים בטולדו, אלא הקיפה שכבה רחבה יותר של רבנים ומלומדים לא רבניים.⁴⁶ חיזוק לעמדה זו נמצא בתוך הפירוש לאבות של ר' יצחק ב"ר שלמה ישראלי, שכתב את ספרו בטולדו בשנת 1368.⁴⁷ על המשנה באבות (ה, כב) "יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וכו'" מביא ר' יצחק מפתחתו של ר"י לאורח חיים, "וה"ר יעקב בן הרא"ש ז"ל כתב: פרט ד' דברים בעבודת האל ית' וכו'".⁴⁸ שימוש של מפרש למסכת אבות באורח חיים אינו דומה לשימוש של האבודרהם, לדוגמה. אין סיבה שבעת כתיבת הפירוש יחפש מפרש המשנה חומרים בחיבור הלכתי, אלא אם כן כבר הכיר את הנאמר שם מלימודו העצמי.

עדות הספר עץ חיים

ידוע על שני קיצורים שנעשו לאורח חיים בספרד וכן על קיצור אחד לאבן העזר,⁴⁹ ואחד לחושן משפט. אחד מאותם קיצורים לאורח חיים, ספר עץ חיים, נכתב על ידי מקצר מנוסה,⁵⁰ הפייטן⁵¹ ר' שמואל בן צדוק אבן שושאן, שפעל כנראה בסוף המאה ה-14.⁵² העותק היחיד ששרד נמצא בספרייה הלאומית של פאריס (heb 444).⁵³ מהקיצור השני לאורח חיים הגיעו לידינו דפים אחדים בלבד, ושמו וזמנו של המחבר אינם ידועים. כתב

- 46 לשון הקולופון של כתב יד פריס 431 משנת 1403 ממחישה יפה את הדברים. כפי שהוזכר, הספר הועתק בפמפלונה שבצפון ספרד. המעתיק, והיהודי בעבורו הועתק הספר, היו ספרדים. זה לשון הקולופון: "אני שמואל ב"ר משה עבאד ס"ט סיימתי זה ספר יורה דעה לר' יהושע בסו יא"ע בעשור הראשון לחדש אדר שני שנת חמשת אלפים ומאה וששים ושלוש בכאן במתא בפנפלונה, המקום למען רחמי וחסדיו יזכהו להגות בו הוא וזרעו אחריו..."
- 47 על שנה זו ראה במבוא לפירוש רבינו יצחק ב"ר משה מטולידו על מסכת אבות, מכון תורה שלמה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 6 הערה בשם ב"ז באכער. דבריו מתבססים על דברי השיר שכתב המחבר בסוף הספר (עמ' רכ), "לחבר זה נעים פירוש לאבות שנת חיי עלי מאה וחמש-אלפים ליצירה הם קצובות עזרני להתחילו ולגמור". כלומר 28 שנים מתחילת שנת ק', והיא שנת 1368.
- 48 שם, עמ' קצד.
- 49 בית המדרש לרבנים Rab. 2353 במכון לתצלומי כתבי יד סרט # 50110. כתב היד הועתק ככל הנראה בספרד במשך המאה ה-15. אין בידינו מידע מתי נכתב החיבור ועל ידי מי. כתב היד מכיל קטע מתוך החיבור בעל שישה דפים.
- 50 על היותו מקצר מקצועי יש ללמוד משני רמזים בהקדמתו. בתחילת ההקדמה הוא הזכיר את הקדמתו לקיצור שעשה לפירוש הרמב"ן לספר איוב, "כאשר כתבתי כבר בהקדמת קיצור פי' איוב להרמב"ן ז"ל". כמו כן באמצע ההקדמה, לאחר שהציג את ספרו עץ חיים על אורח חיים לר' יעקב, הוא הוסיף את המילים הבאות: "ואם יעזרני השם כה אעשה לשאר ספריו ולמה זה חדול אחדל, והדבר הזה קרוב לשכר ורחוק מן ההפסד". כלומר שר' שמואל תכנן לקצר גם את שאר ספריו של ר"י.
- 51 הפיוט שלו "שמעה עמי ואדברה את דבר ה'" מופיע בכ"י שהועתק בשנה 1481, כ"י פרמה, דה רוסי 1377. כ"י זה הודפס במהדורת פקסימיליה בהוצאת מקור, ירושלים, תשל"ג, תחת השם מחזור ספרדי ליום כיפור משנת 1481, כך II. הפיוט של ר' שמואל מופיע בעמ' 124-127. הפיוט הועתק באוצר נחמד, 7 (1884), עמ' 7-8.
- 52 השערה זו מבוססת על כך שהפיוט שכתב הוא חלק אינטגרלי מן הליטורגיה של תפילות יום הכיפורים (בסוף ברכות קריאת שמע של שחרית), במחזור שנכתב בשנת 1481, וכן על כך שאין כל אזכור בהקדמתו המפורטת של המחבר למאורעות הקשים של קנ"א (1391) שהקיפו את כל קהילות היהודים בספרד.
- 53 במכון לתצלומי כ"י 4467. כתב היד כתוב כתיבה ספרדית, וההשערה היא שהוא הועתק במחצית השנייה של המאה ה-15 עד תחילת המאה ה-16.

היד מפורז בין קופסאות ספריית פטרבורג.⁵⁴ הקיצור לחושן משפט,⁵⁵ שגם הוא אנונימי, זוהה לאחרונה כאשר הוא כרוך יחד עם כתב יד של טור אורח חיים, ונמצא בספרייה הבריטית BL MS. Harley.⁵⁶ כאמור, רק לקיצור אחד של אורח חיים ידוע שמו של המחבר, וניתן לשער את זמן כתיבת החיבור – זהו ספר עץ חיים של ר' שמואל בן צדוק אבן שושאן, שפעל ככל הנראה בסוף המאה ה-14.

העובדה שבסוף המאה ה-14 נכתב קיצור של אחד מחלקי הטורים, והיה מתוכנן קיצור ליתר שלושת החלקים,⁵⁷ מלמדת שספרי ר' יעקב היו כבר מוכרים מעבר לקהל של יחידים. ניתן כבר לדבר על התקבלות הספרים לא רק אצל הרבנים המקומיים, אלא אפילו אצל הציבור הרחב (אלו שהיו מסוגלים ללמוד בכוחות עצמם או בעזרת ”מרכיץ תורה”).⁵⁸ יש לזכור שמטרת כל מקצר היא, בין השאר, להגיע אל ציבור קוראים רחב יותר שאין לו זמן או

54 ראה בקופסה IIa 313/6, 377, 389/8 שמספרם במכון לתצלומי כ”י 65022, 65003, 64742 ועוד. שרידים אלו הובאו לידעתי לראשונה על ידי יעל אוקון מהמכון לתצלומי כתבי היד. שמחה עמנואל שיתף אותי ברשימותיו על קטעים נוספים של החיבור שמצא, תודתי לשניהם. הכתיבה היא ספרדית, וגם היא הועתקה בסוף המאה ה-15 או בתחילת המאה ה-16.

55 על אופיו השונה של הקיצור לחושן משפט כתבתי ב”על תפוצת הטורים בספרד בדור הגירוש ועל קיצור לא ידוע לטור חושן משפט” (לעיל הערה 5) ש”אין מדובר בקיצור כמו אלה שנעשו לאורח חיים. בשני הקיצורים לאורח חיים שהזכרתי לעיל המקצר השמיט עמדות חלוקות כדי שהקורא יידע כיצד עליו להתנהג. מקצרים אלה בעצם הפכו את הארבע טורים למעין רמב”ם חדש. לעומת זאת בספר זה על חושן משפט המקצר אינו משמיט שיטות הלכה שונות כדי שלקורא תהיה רק שיטה אחת ערוכה לפניו. הוא אולי מנסה מחדש כדי שהקורא יידע יותר טוב כיצד עליו לפסוק ואולי מפחית בדברי סברא אבל הוא אינו מסלק מן הדיון את האפשרויות האחרות”. על שוני זה העיר לי בצדק ידידי שלם יהלום, שזה ככל הנראה נובע מכך שהספר יועד לדיינים (או ללומדים לדיינות), ועל כן יש חשיבות מרובה למבחר שיטות, זאת בגלל ההלכה של ”קים לי”. על נושא זה והקשר שלו לכתיבת ספרות הלכתית ראה מ’ אלון, המשפט העברי מהדורה שלישית מורחבת, ירושלים, תשנ”ב, עמ’ 1062–1063, ובעיקר בהערה 180.

56 שהוא 550 בקטלוג של מרגליות ובמלח”כ סרט s 4867. כתב היד כתוב בכתיבה ספרדית, שהעתקתו משוערת למחצית השנייה של המאה ה-15. מרגליות (G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London, 1965, vol. 2, p. 150) טעה כאשר כתב בקטלוג שהספר הוא מהדורה מקוצרת ובשינויים רבים מהנרפס של טור חושן משפט, וראה מה שכתבתי ב”על תפוצת הטורים בספרד”, עמ’ חשצא-תשצט.

57 ראה לעיל הערה 50.

58 יש לציין שרוב האוכלוסייה לא היה יכול להתמודד בצורה עצמאית עם טקסטים כאלה. במקרה הטוב גרם החינוך היסודי שכל יהודי יוכל להשתתף בפעילות בעניינים הליטורגיים שבבית הכנסת, בתפילות ובקריאת התורה, אבל בלי להכשירו להבנת הטקסטים העבריים. חינוך המבוגרים הצטמצם לדרשות שניתנו בשבתות ובחגים, ולפעמים גם בלילות השבוע. דרשות אלו ניתנו כנראה בלשון הלע”ז המקומי, ולא בעברית. רק חלק קטן מן האוכלוסייה זכה להגיע לרמת הבנה מספקת כדי ללמוד טקסטים בכוחות עצמו, בעיקר ממעמד הביניים ומן המעמד הגבוה. P. Saenger, “Book of Hours and the Reading Habits of the Later Middle Ages”, *The Culture of Print*, New Jersey, 1989, pp. 141–173. הבחנתו של Saenger בין “phonetic literacy” ל”comprehension literacy”, כלומר בין הכושר לקרוא טקסטים לבין הכושר להביןם, מתאימה מאוד לחברה היהודית בימי הביניים. עם זאת ניתן לדבר על textual “community” בה אדם אחד קורא את הטקסט עבור “הקהילה”. על כך ראה אצל Brian Stock, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton, 1983, pp. 88–92.

סבלנות לעיין בספר המקורי.⁵⁹ נדמה שמקצר מנוסה כמו ר' שמואל לא בחר בכדי את הספר שביקש להפיץ בצורתו החדשה, ובחירה זו אכן מלמדת שכבר בזמנו הייתה התעניינות בספר הטורים של ר' יעקב, ולא רק אצל ציבור החכמים ומחברי הספרים. כך כתב ר' שמואל בהקדמתו, בין השאר, על הסיבות לכתיבת ספרו:⁶⁰

ועוד אנו רואים כי מדת כל אדם בראותו ספר גדול הציץ ונפגע ואל הקצר תשלח ידו, ונכנס בשלום ויוצא בשלום. והטעם כי כל אדם משתוקק לדעת תכלית הדברים המבוקשים. וכ"ש בדורנו זה כי רובם יסעו מהר י"י ובורחים מן הספר כי כלנו קצרי יד.

ואולי כי לקוצר הספר יגע בו והנגיעה תביא לידי קריאה והקריאה תביא לידי מעשה, ומצינו למדים כי המאריך מקצר והמקצר מאריך. וא"כ המקצר דבר המאריך נמצא מביא לידי מעשה, כוונת המחבר ראשונה.

על כן על כל דברי האגרת הזאת מלאני לבי אני שמואל בר' צדוק זצ"ל בן שושאן לבוא במשעול הקיצור לספר הנכבד הנקרא אורח חיים שחבר הרב ר' יעקב בן כבוד מרנא ורבנא הרא"ש ז"ל ואעמוד לזרות ולהבר, ובררתי אוכל מתוך אוכל, גם הקדמתי ואיחרתי כפי הצורך. אך כוונת המחבר ז"ל ערוכה בכל ושמורה צרופה וטהורה, לא נכחד ממנו דבר. גם כי כל דברי בלשון קדש צח ומבואר באר הטב.

ניכר שבעיני המקצר שמואל אכן שושאן מוכר הספר המקורי (אורח חיים) היטב לקהל קוראיו הפוטנציאליים, על כן הוא מציע גרסה יותר פשוטה ומתומצתת כדי להקל על הקורא.

לסיכום העניין ניתן לומר שכבר בשליש האחרון של המאה ה-14 התחילו ספריו של ר' יעקב בן הרא"ש להיות נפוצים בקסטיליה (עדות החיבורים, כתבי היד והקיצור לאורח חיים), וכבר אז הם היו ידועים ומוכרים מחוץ לספרד (עדות כתבי היד). לאור האמור, אין זה מפתיע שמכל החיבורים המקיפים שנכתבו במחצית הראשונה של המאה, כמו ארחות חיים לר' אהרן הכהן איש נרבוניה, שנכתב במיורקא,⁶¹ וספריו של ר' ירוחם איש פרובנס, שנכתבו בקסטיליה, נזכרו רק ספריו של ר' יעקב המהגר מאשכנז על ידי ר' יצחק די לאטיש איש פרובנס בחיבורו משנת קל"ב 1372:⁶²

ובטוליטלא הרב הגדול ר' אשר, והוא חבר חבורים גדולים נפלאים, וביאר התורה שבכתב ותורה שבע"פ, והניח ברכה וחיים עד עולם. רבינו יעקב בנו, וגם הוא הרביץ את התורה, והעמיד תלמידים רבים, וחבר חבורים

59 כלשון המקצר שלנו בהקדמתו: "אבל בדברי תלמוד ופסקי הלכות וכיוצא בהם הקיצור תועיל והאורך יזיק ליועד ולאשר איננו יודע. ועוד אנו רואים כי מדת כל אדם בראותו ספר גדול — הציץ ונפגע ואל הקצר תשלח ידו, ונכנס בשלום ויוצא בשלום. והטעם כי כל אדם משתוקק לדעת תכלית הדברים המבוקשים. וכ"ש בדורנו זה כי רובם יסעו מהר ה' ובורחים מן הספר כי כלנו קצרי יד".

60 החלוקה לקטעים לנוחיות הקורא היא שלי (י"ג).

61 ראה ש"ז הבלין, "לעניין הספרים כלבו וארחות חיים", בתוך ארחות חיים לר' אהרן הכהן (מלוניל): ענייני שבת, אור עציון/ירושלים, תשנ"ו, עמ' מב-מג.

62 פריימן (לעיל הערה 13) ציין כבר למקור זה, עמ' קנ, אבל נדמה שהוא לא עמד על חשיבותו האמיתית.

רבים, מהם ספר ארח חיים, ומהם חושן משפט, וספר אבן העזר וספר יורה דעה ורבים כאלה...⁶³

למרות ש"מתחריו" של ר' יעקב, ר' אהרן ור' ירוחם, היו קרובים מבחינת מוצאם (= פרוכנס) לר' יצחק, לא נזכרו בסקירת החכמים שכתב, בעוד שמחבר ספר הטורים זכה לכבוד זה. זהו סימן נוסף שכבר במאה ה-14 היו ספרי ר' יעקב ידועים ומוכרים.

ב. תפוצת הטורים במחצית השנייה של המאה ה-15 (עידן הדפוס)

כאמור, כבר במאה ה-14 החל ר' יעקב להשפיע על יהודי קסטיליה ומחוצה לה, אבל רק במהלך המאה ה-15 הפך ספרו לאחד מחיבורי ההלכה הדומיננטיים בקסטיליה, באשכנז ובאיטליה. פתחנו בדברי ר' אברהם זכות המעידים שבקסטיליה, בשנים שלפני הגירוש, ואחריו במדינות בהן התיישבו גולי ספרד, "זכה זה החכם [ר' יעקב] יותר מכלם שהכל למדו מספריו". המידע מהשנים הראשונות של הדפוס העברי, ומנחם של "דפוס העריסה", או בלטינית "אינקונוולות",⁶⁴ נותן לנו את האפשרות לבחון בצורה אובייקטיבית את קביעתו של ר' אברהם. נראה מה יכולים דפוס ספרד, וכן דפוס איטליה, ללמד על תפוצתו של ספר הטורים בשנים שלפני הגירוש ומיד לאחריו.⁶⁵ בדבריי אצמד בעקבותיו של י' זנה, אם כי בדגשים קצת שונים.⁶⁶

עדות הדפוס בספרד ובאיטליה

במחצית השנייה של המאה ה-15 החל עידן הדפוס בעולם. מלאכת הדפוס בתקופה זו הייתה יקרה במיוחד ומלאה סיכונים כלכליים. מציאות זו דרשה מן המדפיס להעריך היטב את הקונה הפוטנציאלי. ספר שלא נמכר היה עלול להביא את המשקיע לפשיטת רגל כלכלית. כלשונו של ראובן בונפיל, "בתחום זה [של הספרות 'המקצועית'] ה'צרכן' הוא הקובע את מידת הכדאיות שבהדפסתו של ספר".⁶⁷ כאשר יש עדות שמדפיסים שונים החליטו להדפיס ספר מסוים, ולפעמים יותר מפעם אחת, יש יסוד להניח שחיבור זה היה

63 שערי ציון לר' יצחק די לאטיש, בתוך סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, מהדורת ש"ז הבלין, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ב, עמ' 179-180.

64 על תחילת עידן הדפוס העברי ראה א"מ הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 101-72.

65 על ראיות מסוג שונה, כמו פירושים שנכתבו סביב לטור ועוד, ראה לעיל הערה 5.

66 י' זנה, "טיולים במקום שהמציאות והספר – היסטוריה וביבליוגרפיה – נושקים זה את זה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס (חלק עברי), ניו יורק, תש"י, עמ' רט-רלה, בעיקר עמ' רט-ריט. בנוגע לקהל הקוראים הספרדי של ספר הטורים הבחין זנה בין "השכבות הבינוניות שהיו קרובות ברוח לחוגי המקובלים והחסידיים", שאימצו את ספר הטורים, לבין השכבות "העליונות גדולי היחס והמשכילים", שהמשיכו בדביקותם ברמב"ם. על כך יש להעיר שלפחות האליטה הלמדנית של קסטיליה, מבאי בית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון, ככל הנראה כן אימצו את ספר הטורים, וראה מה שכתבתי על כך (לעיל הערה 4). כמו כן ברור שהצורך בהדפסת משנה תורה לא נבע רק משכבת המשכילים, אלא מתוך כך שהרבה מיהודי ספרד מן "השכבה הבינונית" ורבניהם מעולם לא נזחו את החיבור ההלכתי שהיה מקובל בספרד מזמן הפצתו שם (ראה להלן הע' 102). וראה עוד בעניין זה אצל ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס, ירושלים, תשל"ט, עמ' 164-168.

67 ר' בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 165.

מוכר ונפוץ בקרב ציבור קוראי הספרים.⁶⁸ הבה נבדוק את המצב בדפוס ספרד ופורטוגל בנוגע לטורים, בהשוואה למשנה תורה של הרמב"ם. בדפוס של ואדי אלחגארה שבקסטיליה נדפסו בין השנים רל"ט-רמ"ב (1479-1482) שלושה מתוך ארבעת הטורים, יורה דעה (בספרו של אופנברג § 71),⁶⁹ חושן משפט (שם § 74), אבן העזר (שם § 73). בדפוס אישאר שבמדינת ארגון נדפס אורח חיים בשנת רמ"ה (1485) (שם § 65) ויורה דעה בשנת רמ"ז (1487) (שם § 72).⁷⁰ בדפוס ליידיא שבפורטוגל נדפס אורח חיים בשנת רנ"ה (1495) (שם § 68). בדפוס פורטוגל (שם § 66) נדפס בשנת ר"נ לערך (1490) אורח חיים. בסך הכל מדובר על שלוש מהדורות של אורח חיים, שתי מהדורות של יורה דעה, מהדורה אחת של אבן העזר ומהדורה אחת של חושן משפט. נשווה כעת רשימה זו לדפוס הרמב"ם. רשימת ספרי הרמב"ם שנדפסו בספרד ובפורטוגל היא כדלהלן: בדפוס משה בן שאלתיאל הודפסו בספרד או בפורטוגל קודם רנ"ב או רנ"ז מתוך משנה תורה הספרים מדע, אהבה, וזמנים (שם § 89),⁷¹ ובבית דפוס "בספרד או בפורטוגל שלא נרשם מקום הדפוס או תאריך" נדפס עוד פעם ספר אהבה (שם § 90, ⁷² וראה רשימתו של אופנברג בעמ' 193).⁷³ בבית דפוס נוסף בספרד או בפורטוגל הודפסו ככל הנראה בין השנים 1490-1492 הספרים מדע ואהבה.⁷⁴ כלומר, רק שלושה בתי

68 על שאלת סוג הספרים שהודפסו לראשונה בדפוס העברי ראה "מהלמן, "ביכורי הדפוס העברי 1500-1475", ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 448-456. כמו כן ראה M. Glatzer, "Early Hebrew Printing," in

A Sign and a Witness, ed. L.S. Gold, New York and Oxford, 1988, pp. 80-91.

69 רשימת דפוסים ערש (אינקובוליס) עד שנת 1500 הם על פי ספרו של A.K. Offenberger, *Hebrew Incunabula in Public Collections*, Nieuwkoop, 1990

70 יש לדון האם העובדה שבית דפוס בארגון הדפיס טור אורח חיים ויורה דעה מעידה על כך שגם באזור זה היה ספר הטורים לחיבור הלכתי סמכותי. אם כך הדבר, יהיה צורך לדבר על מהפכה שקטה שהתרחשה אצל יהודי ארגון. חכמי ארגון וקטלוגיה של המאה ה-14 אינם מרכיבים לצטט מספר הטורים. ר' חסדאי קרשקש, הרב והמנהיג של יהדות זו בסוף המאה ה-14, מתעלם לחלוטין מספר הטורים (ראה פריימן, הרא"ש וצאצאיו, עמ' קנא, וכן ראה מה שכתבתי לעיל הע' 18). בנוסף, מתוך תיאור עשרים ושש הספריות מארגון מתחילת המאה ה-15, שנתגלה לאחרונה, מתקבל רושם דומה. ראה E. Gutwirth and Miguel Angel Motis Dolader, "Twenty-Six Jewish Libraries from Fifteenth-Century Spain", *Library*, 18 (1996), pp. 27-53. מתוך 615 ספרי תלמוד והלכה נמצאו רק שלושה אזכורים לספרי הטורים, אורח חיים אחד (352s), שהיה שייך לחברה של הקברנים, וכן יורה דעה (441s) וחושן משפט (456s), שהיו שייכים לרב "rabi Jucep Abendauid (Yosef ibn Daud)", והנושא עדיין צריך עיון.

71 על ייחודו של דפוס זה של הרמב"ם ראה מבואו של ש"ז הבלין למשנה תורה לרמב"ם מדפוס ר' משה בן שאלתיאל, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"ה.

72 וראה א' הורביץ, משנה תורה לרבינו משה בן מימון, שרידים של דפים בלתי ידועים ממהדורות של דפוס ספרד מלפני הגירוש, ניו יורק, תשמ"ה, שאסף את השרידים של דפוס זה, ובמיוחד ראה את תיאורו של דפוס זה בעמ' 31.

73 בנוסף להדפסות אלה הודפסו בליסבון (שם § 85 ובעמ' 188) רמב"ם הלכות שחיטה בלבד. לתיאור כל דפוס ספרד של משנה תורה ראה אצל א' הורביץ, שם, עמ' 28-32.

74 ראה תיאורו של פ' תשבי, "האינקובוליס העבריים בישראל", קריית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 951, § 40, וכן מה שכתב הורביץ, שם עמ' 28. זיהוי זה עדיין נתון במחלוקת, ויש כאלה הרוצים לאחר את זמן הדפסתו עד לאחר הגירוש ומחוז לספרד. אופנברג, לדוגמה, לא כלל דפוס זה ברשימת הספרים שהודפסו עד ל-1500. לעומת זאת, ראה כעת להלן (הערה 87), את המידע החדש על פי רשימת הספרים שהתגלתה לאחרונה.

דפוס השקיעו בהדפסת חלקים מתוך משנה תורה, ובעיקר הספרים מדע ואהבה, ואפילו לא אחד מן החלקים "הקשים" יותר, כדוגמת מאכלות אסורות, מלוה ולוה או מקוואות!⁷⁵ תוצאות ההשוואה העלו שארבעה בתי דפוס שונים בספרד ובפורטוגל הדפיסו חלקים ניכרים של ספר ארבעה טורים, וזאת לעומת שלושה בתי דפוס שהדפיסו חלקי משנה תורה. נדמה שלמדפיסי הספרים בספרד ובפורטוגל היה ברור שהשקעה בספרי ר' יעקב כדאית לפחות בדומה להשקעה בחיבוריו של הרמב"ם, ואולי אף יותר מהם. מספרי הטור הדפיסו לא רק את ספר אורח חיים (שלוש פעמים), הדומה בתוכנו לספר אהבה וזמנים, והמתאימים לכל אדם, אלא גם את יורה דעה (פעמיים), את אבן העזר (פעם אחת) ואת חושן משפט (פעם אחת) — ספרים שאינם שווים לכל נפש. מבדיקה זו נוכל להסיק שר' אברהם זכות, בן התקופה, לא הפריז בעדותו ש"זכה זה החכם [ר' יעקב] יותר מכלם שהכל למדו מספריו".

אולם בנוסף לעדות הדפוס בספרד קיימות עוד שתי עדויות ספרותיות המלמדות שספר הטורים היה מקובל אפילו יותר מן המשנה תורה בספרד של אותה תקופה. הראשון הוא מתוך הקהילה של מגורשי ספרד, והשני הוא מן פעילותה של הכנסייה הנוצרית שלפני הגירוש. הספר העברי הראשון שהודפס בקושטא היה ארבעה טורים של ר' יעקב. החיבור הודפס מיד לאחר גירוש ספרד (1493), על ידי גולי ספרד ממשפחת המדפיסים נחמיאש (אופנברג § 63), שהביאו אתם את הטכנולוגיה של הדפוס.⁷⁶ עובדה זו מעידה כמאה עדים על מרכזיותו של ספר הטורים בחיי הדת של יהודי ספרד בזמן הגירוש. אם הספר הראשון שהמדפיס מחליט להדפיס כאשר הוא יורד מן הספינה הוא הטורים (ולא הרמב"ם), נראה הדבר שהספר היה הקודקס הדומיננטי בקרב חלק ניכר מיהדות קסטיליה.⁷⁷ מעניין הדבר שלא רק יהודי ספרד ביכרו את הטור על פני חיבורי הלכה אחרים, אלא גם הכנסייה הנוצרית בספרד הכירה בתקופה זו במרכזיותו של ספר הטורים. נקודה זו מתבהרת מתוך כך שהספר שהוכן עבור טורקמוודה לצורך פעילותו האינקוויזיציונית במחצית השנייה של המאה ה-15 נשען בעיקר על חיבורו של ר' יעקב.⁷⁸

אמנם יש להדגיש שהפופולריות של הטורים במאה ה-15 לא הצטמצמה ליהודי ספרד בלבד. השוואת מספר דפוס הטורים ליתר חיבורי ההלכה בתקופת האינקוונבולה באיטליה מלמדת שגם שם עמד ספר הטורים בראש. ישנם שלושה חיבורים הלכתיים עיקריים שהודפסו באיטליה מתחילת הדפוס עד סוף המאה ה-15: משנה תורה של הרמב"ם, סמ"ג לר' משה מקוצי, והטורים לר' יעקב בן הרא"ש.⁷⁹ הרמב"ם והסמ"ג הודפסו, כל אחד מהם,

75 בהקשר זה ראוי להזכיר שבנוסף להדפסות הספרים הודפס חלק מספר בליסבון (אופנברג § 85 ובעמ' 188), והוא רמב"ם הלכות שחיטה.

76 ראה, "The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunabula of 1493", A.K. Offenber, *British Library*, 22, 2 (1996), pp. 221–235.

77 על הבחנה אפשרית בין אזורים שונים בתוך ספרד ראה מה שהערנו לעיל הערה 70 ולהלן הערה 102.

78 החיבור נמצא בכ"י פאריס (Morel-Fatio, n. 30), esp. 356, ונכתב כנראה בשנת 1488. לתיאור כתב היד ומטרת כתיבתו ראה כעת מ' אורפלי, "לדמותה של היהדות על-פי Censura et confutatio libri Talmud", דור גירוש ספרד, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 63–83. על השימוש שעשה המחבר בארבעה טורים ראה שם, עמ' 69, 74–76.

79 וראה מה שכתב על כך י' זנה (לעיל הע' 66), עמ' רט-ריט.

פעמיים בלבד.⁸⁰ לעומת זאת הודפסו כל הטורים, או לפחות חלקים חשובים מהם, סך הכל שש פעמים.⁸¹ הטורים היו הבחירה המועדפת של המדפיסים הראשונים לא רק בספר אלא גם במוקד של פעילות ההדפסה היהודית בתקופה זו, בערי איטליה השונות. ניתן בהחלט לקבוע שספר הטורים היה רב מכר של ממש בשדה הספרות הרבנית בעידן האינקונוולה.⁸² בהקשר זה יש לציין שבידינו מסמך שהוא עדות מוקדמת למה שהיה עתיד להתפתח בעידן הדפוס באיטליה, והוא מתוך סידור הנמצא עדיין רק בכתב יד שנכתב בין השנים 1395-1398 באיטליה.⁸³ שנים אלה באיטליה היו לאחר ההגירות הגדולות מצרפת ומאשכנז, וכן סמוך לתחילת ההגירה מספרד בעקבות גזרות קנ"א (1391).⁸⁴ המעתיק, שהוא גם המחבר, נחמיה בן שמואל, שהוא ככל הנראה ממשפחה שהגיעה במקורה מצרפת, העתיק סידור על פי נוסח צרפת, והוסיף בגיליון הסידור הרבה מאוד חומר הלכתי הקשור לו. משוער שהספר הועתק בצפון איטליה.⁸⁵ במספר מקומות משווה המחבר מנהגים שונים של קהילות אשכנז, צרפת וספרד או מעיר עליהם — דבר המחזק את ההשערה שהספר אכן חובר באיטליה.⁸⁶ החומר ההלכתי שממנו מצטט המחבר הוא בעיקר מחזור

80 רמב"ם: 1. איטליה (המדפיס שלמה בן יהודה ועובדיה בן משה), סביבות שנת 1475 [אופנברג § 87], 2. שונצינו (גרשון שונצינו), שנת 1490 [§ 88]. על דפוסי איטליה של משנה תורה ראה ש"ז הבלין, מבוא לדפוס קושטא רס"ט, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"ג, עמ' 9-24. סמ"ג: 1. רומא (עובדיה, מנשה ובנימין מרומא), שנים 1469-1472 [§ 94], 2. שונצינו (גרשון שונצינו), 1488 [§ 95].

81 1. דפוס פביא די שאקו (מדפיס משולם קוצי), ארבעה טורים, שנת 1475 [אופנברג § 61]. 2. מנטובה (אברהם קונט), אורח חיים, שנת 1476 [§ 64]. 3. מנטובה / פירא (אברהם קונט/אברהם בן חיים), יורה דעה, שנת 1477 [§ 70]. 4. שונצינו (שונצינו), ארבעה טורים, סביבות שנת 1490 [§ 62]. 5. נפולי (שונצינו), אורח חיים, סביבות שנת 1492 [§ 67]. 6. איטליה (שונצינו), אורח חיים, סביבות שנת 1497 [§ 69].

82 בהקדמתו (עמ' 28-29) ציין אופנברג *Hebrew Incunabula* שמכל הדפוסים בתקופה זו, ספרי ר' יעקב תופסים מקום מרכזי בתחום התלמוד והספרות הרבנית, 10% מכל התחום. אילו עשה את הסטטיסטיקה של חיבורי הלכה בלבד, הייתה מרכזיותו מורגשת יותר: ספרי הטורים השונים, ארבעה או חלק מהם, רשומים 13 פעמים, עד שנת 1500 (7 בספרד, 1 בקושטה, 5 באיטליה); הרמב"ם רשום 5 פעמים (3 בספרד, 2 באיטליה); סמ"ג 2 פעמים (באיטליה); אגור 1 (באיטליה); כלבו 1 (באיטליה); ארחות חיים 1 (בספרד) ואבודרהם 1 (בספרד). מתוך 24 חיבורים שהודפסו בתקופה זו, 13 הם מספרי ר' יעקב, ורק 11 הם שאר החיבורים, קצת יותר מ-50%: (אשר לארחות חיים, ראה ש"ז הבלין [לעיל הע' 61], "לעניין הספרים 'כלבו' ו'ארחות חיים'", עמ' מו, שספר זה לא הודפס בשלמותו אלא היה דף של ניסיון בלבד).

83 וטיקן 324, במכון לתצלומי כתבי יד § 8635.

84 על הקהילה הספרדית באיטליה במאה ה-15 ועל בואם לשם כבר בסוף המאה ה-14 ראה מה שכתב ר' בונפיל, "היהודים הספרדים והפורטוגלים באיטליה", מורשת ספרד, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 546-547. 85 על פי חוות דעתה של עדנה אנגל מן המפעל לפליאוגרפיה העברית שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. תודתי לשמחה עמנואל שמסר לי חוות דעת זו, ועל ששיתף אותי במה שמצא בכתב יד זה. כמו כן תודתי לבנימין ריצלר מנהל המכון לתצלומי כתבי יד שאף הוא שיתף אותי בממצאיו.

86 ראה לדוגמה עמ' 33 ע"ב "מנהג הגון בצרפת", ובעמ' 31 ע"ב "בספר יש מנהג הגון", ועוד. מכיוון שדבריו בעמ' 31 הם עדות מעניינת על הנוהג בספרד אצטט מהם: "בספר יש מנהג הגון כשהקהל רוצים לדבר בצורכי צבו" קודם תפלת מוסף החזן יושב וס"ת בזרועו וממתין שם עד שיכלו לדבר בעסקיהם ואז עומד החזן ואומר 'בחורי' וגם בתולות וכו' ויאמר קדיש בלא הפסקה בין בפסוקים ובין

ויטרי, מרדכי וארבעה טורים. כלומר כבר בסוף המאה ה-14 תופס ספרו של ר' יעקב מקום חשוב בתודעה של חכמים הפועלים באזור איטליה.

עדות רשימות הספרים מספרד ומאיטליה-אשכנז

כדי להבין את הסיבה שהמדיסטים נמשכו אחרי ספר הטורים נעיין בשתי רשימות ספרים מעידן הדפוס המגיעות משני אזורי תרבות שונים, אחת מאיטליה-אשכנז והשנייה מספרד. רשימות אלו התגלו ופורסמו רק לאחרונה, והן יכולות ללמד אותנו הרבה על נוהגי רכישת הספרים והרגלי הקריאה של יהודים במקומות הנ"ל. הרשימות נמצאו בתוך דפוסים ראשונים של ספר הטורים, אחת בחושן משפט דפוס פביא די שאקו (1475), השייך לספרייה הבריטית, והשנייה ביורה דעה דפוס אישאר (1487), השייך לבית המדרש לרבנים שבניו יורק. תחילה אעתיק את שתי הרשימות במלואן, ולאחר מכן אפרט מה הן יכולות ללמד אותנו על הנושא שלנו.

רשימת הספרים מספרד

(נמצאה בתוך טור יורה דעה [דפוס אישאר] עותק של בית המדרש לרבנים)⁸⁷

קניתי אני סולימאן הכהן מר' משה פיור' אלו הספרים הנזכרים להלן:
ארבעה טורים בד' כובסים אורח חיים ויורה דעה וחושן משפט מדפוס ואבן הזר מכתב יד, וז' ספרים מ"יד" הרמב"ם בד' כובסים שהם מדע ואהבה מדפוס בכובס אחד,⁸⁸ זמנים מכתב יד בכובס א' נשים מכתב יד בכובס א', הפלאה ושופטים ונזיקים מכתב יד בכובס אחד, שרשים מר' דוד קמחי מכתב יד בכובס א' חובת הלבבות ועניינים אחרים מכתב יד בכובס א', חומש תרגום ורש"י מדפוס בכובס א'. קניתי אלו ספרים ט"ו ימים לר"ח אדר שני בר"ן יחד וג"כ קניתי ממנו פי' הרמב"ן מהתורה מכתב יד בשני כובסי. קניתי באלמאסן פי' הרמב"ן מהתורה דפוס, קניתי בפאראה תורת הבית מכתב יד קצר, קניתי אורח חיים אחד מדפוס, קניתי שני ספרים מעניינים באלמאסאן, יש לי ארבע פעמים כל כתובים בד' כבסים כלם מקלף, יש לי ג"כ חומש מקלף, יש לי ג"כ נביאים אחרונים בלי קשירה מקלף יש לי ג"כ סדור מחדש ותלים אחרים, יש לי ג"כ הפטרות מקלף, יש לי ג"כ תרגום מקלף וספרים אחרים ישנים, קניתי גמרא מגיטין מדפוס באלמאסאן, ממני סולימאן הכהן יצ"ו

רשימת הספרים מאיטליה (?) אשכנז

(נמצאה בתוך טור חושן משפט [דפוס פביא די שאקו] עותק של הספרייה הבריטית)⁸⁹

הקדיש כי אין ראוי לומר קדיש אם לא קרא קוד' לכן פסוקים או שנה הלכות. אבל אות' שמפסיקי' מנהג גרוע הוא והרועה לתקן המנהג קודם שיאמר קדיש יאמר מזמור' או יאמר א"ר זירא בנות ישראל וכו' כמו שכתבתי לעי' בתפלי' חול...".

87 הרשימה פורסמה על ידי S.M. Iakerson, "An Unknown List of Hebrew Books", *Manuscripta*, 4 (1998), pp. 17-25. תודתי לגי' רובנר מספריית בית המדרש לרבנים על שהפנה אותי למחקר חשוב זה.

88 מכאן הוכיח יקירסון (עמ' 19-20) שהדפוס האנונימי לספרים מדע ואהבה, שנחלקו החוקרים לגביו (לעיל הערה 74), אכן הודפס לפני הגירוש.

89 הרשימה פורסמה על ידי אופנברג A.K. Offenber, "How to Define Printing in Hebrew: A Fifteenth-Century List of the Goods of a Jewish Traveler and his Wife", *Library*, 16 (1994), pp. 43-49.

אילו הספרים שהולכתי עמי לשבדט
 אילו ארבע הטור' זה החשן משפט הנעשה
 באישטמפא⁹⁰ ושלשה האחרים בכרך
 אחד ארח [ח]יים אבן עזר יורה דיעה
 תפילה וקוצר בכרך אחד בקלף
 חומש ופי' ותרגום בכרך אחד בנייר עשוי באישטמפ'
 מחברת בנייר שרשים חדש'
 מרדכי קטון שלי
 פשטי' מחומש בקלף
 ופשטי' בקונטר' נייר מחון[מ]ש
 מהריל טוב
 ביאורים מקוצר
 שני איסור והתיר בקלף וא' הלכו' נידה
 ושאר הרב' קונטריס'
 ביאורי מאיסור' והתיר
 טור היחוד
 א' קונטר' רפואו'
 א' ספר רפואו'

אפילו תוך קריאה מהירה ניכר מיד שמדובר פה בשני אזורי תרבות שונים, בעלי תרבויות הלכתיות שונות מאוד. ברשימה מספרד, מלבד חובות הלכות ופירוש הרמב"ן לתורה, נמצאים חיבורי הלכה כמו משנה תורה של הרמב"ם ותורת הבית של הרשב"א. לעומת זאת, ברשימה של הנוסע מאשכנז, מלבד קונטרס רפואות וספר רפואות, נמצאת ספרות הלכתית כמו מרדכי, מנהגי מהרי"ל ואיסור והיתר האשכנזיים. אבל בנקודה אחת שתי הרשימות תואמות לחלוטין, וזה בכל הנוגע לספר הטורים של ר' יעקב. בשתי הרשימות מופיע ספר הטורים, ולא רק פעם אחת אלא פעמיים. ברשימה מספרד יש לבעלים סט שלם של ארבעה טורים ("ארבעה טורים בד' כובסים אורח חיים ויורה דעה וחושן משפט מדפוס ואבן הזר מכתב יד"), וכן כרך בודד של אורח חיים ("קניתי אורח חיים אחד מדפוס"). גם ברשימה מאשכנז אנו קוראים שיש לבעלים סט שלם ("אילו ארבע הטור' זה החשן משפט הנעשה באישטמפא ושלשה האחרים בכרך אחד ארח [ח]יים אבן עזר יורה דיעה"), וכן כרך בודד ("טור היחוד"). ברשימה מספרד זהו החיבור ההלכתי היחיד שלבעלים יש שני עותקים ממנו, וברשימה האשכנזית מצטרף הטור לאיסור והיתר.

לסיכום נושא זה ניתן לומר שעדות הדפוסים הראשונים בספרד ובאיטליה ועדות רשימות הספרים משלימות זו את זו. דרך הרשימה ניתן להבין מה עמד מאחורי החלטתם של המדפיסים השונים. ספר הטורים היה חיבור הלכתי מבוקש מאוד במחצית השנייה של המאה ה-15, לא רק בספרד של אברהם זכות אלא גם באשכנז. לאור דברים אלה אין זה

90 מכאן סיוע לדבריו של מ' גלצר שהכרך של חושן משפט מדפוס פביא די שאקו היה הכרך הראשון שהודפס מתוך ארבעה הטורים (וכן הקולופון הרשום שם), ולא האחרון. ראה הערתו בעניין במאמרו M. Glatzer, "Tur Yoreh De'ah by R. Jacob ben Asher, Ferrara [1477]: About its Printer and Year of Printing", *Books and People*, 8 (1994), p. 8 n. 1.

מפתיע כלל שמדפיסי איטליה השונים החליטו להשקיע בהדפסת ספר הטורים. לספר זה הייתה סגולה מיוחדת בגלל היותו "מוצר" שיש לו ביקוש בשתי קבוצות אוכלוסייה שונות. המדפיסים היו יכולים למכור את "תוצרתם" לקהילה הספרדית שבתוכה הם ישבו וכן לקהילה האשכנזית באיטליה ולזאת שנשארה באשכנז, מקום בו לא היו בתי דפוס עבריים.

ג. "זכות אבות"

מה אם כן גרם להצלחתו האדירה של ספר הטורים לר' יעקב בן הרא"ש בשוק הספרים? מדוע זכה הספר להתקבל יותר מאשר ספרים אחרים שנכתבו באותה עת כמו ארחות חיים וספרי ר' ירוחם? ללא ספק, שלספרו איכויות סגנוניות והלכתיות ברורות שלא היו לספרים אחרים,⁹¹ אבל בכוונתי להתייחס ליתרון מכריע שהיה למחבר הטורים על כל מתחריו, והוא מעצם היותו בן לרמות מפורסמת מאוד.

ר' אשר בן יחיאל שימש כמנהיג קהילה וכסמכות הלכתית עליונה בשתי ארצות מרכזיות. הוא לא היה רק תלמיד חכם, שהסתגר בבית המדרש וחיבר ספרים חשובים, אלא גם פעל בשטף החיים כמנהיג, כדיין וכראש ישיבה. לאחר מאסרו של המהר"מ מרוטנבורג בגרמניה, היה זה הרא"ש שלקח על עצמו את נטל ההנהגה וההוראה. גם בטולדו הוא היה לסמכות ההלכתית של קסטיליה, ולראש הישיבה החשוב במקום. בכך הייתה השפעתו גדולה על חיי הקהילה, וכנראה תרם רבות להעלאת הרמה הדתית והלימודית של האזור כולו. ניתן לדבר במידה רבה של צדק על הדמות ההוראית של הרא"ש, שהיה אחרון החכמים הגדולים גם באשכנז וגם בקסטיליה.

כדי להמחיש זאת נדגים את ייחודו של הרא"ש בנוף הספרדי.⁹² בואו של הרא"ש לטולדו תואר על ידי בן המקום והזמן, הספרדי המלומד ר' יצחק ישראלי, בעל יסוד עולם, בלשון שיש בה הר של גאולה.⁹³

91 על עניינים אלו ראה מה שכתבתי בעבודתי (לעיל הערת כוכבית), עמ' 304-307.

92 על מקומו של הרא"ש כ"בתרא" בקהילות אשכנז ואיטליה ראה י"י יובל, "ראשונים ואחרונים, Antiqui et Moderni", ציון, נד (תשנ"ב), עמ' 369-394; ג'פרי וולף "The Life and Responsa of Rabbi Josef Colon Trabotto", Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1991, pp. 1145-157 ובמאמרי "האומנם מסורת הלכה איטלקית", סידרא, י (תשנ"ד), עמ' 57-59, "עצמאות וכפיפות בפסיקה האשכנזית בשלהי ימי הביניים", בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, הקיבוץ המאוחד, תשנ"ז, עמ' 292-303. כמו כן ראה א"מ רפלד, "הלכתא כבתראי אצל חכמי אשכנז ופולין במאות טו-טז — מקורות וספחיין", סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 119-140. על השפעת הרא"ש וספריו על המהרש"ל ראה א"מ רפלד, "המהרש"ל והים של שלמה", חיבור לשם קבלת תואר שלישי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"א, עמ' 114-119.

93 יסוד עולם, ברלין, תר"ח, חלק ב, מאמר ד, פרק יח, עמ' 35. הדפוס משקף את הנוסח המופיע בכ"י פרמא 3165 (מכון לתצלומי כתבי יד § 34167). רוב כתבי היד ששרדו משקפים נוסח מקוצר יותר, כנראה מהדורה ראשונה של הספר. ראה לדוגמה כ"י אוקספורד 2043 (מכון לתצלומי כ"י § 19328), וכן שם 2045 (מכון § 19330). שם נוסח הקטע המצוטט הוא: "ובשנת ה' אלפים וששים וחמש למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר ש"צ בן הרב ר' יחיאל ז"ל לצאת מאשכנז ארץ מולדתו ובא הוא ובניו [ובניו] ביתו לטליטלה להאיר את עינינו ולהוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והתבונה, השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה ופירוש טעמי כללותיה ופרטיה". רק בשלב מאוחר יותר הכניס המחבר "והריבין תורה והעמיד בה תלמידים", והמשכו המצוטט בסמוך "ולכבודו ולמצותו חברתי הספר הזה". על פי הקדמת המחבר הספר נכתב

ובשנת ה' אלפים ושישים וחמש העיר השם את רוח הרב הגדול ר' אשר ש"צ בן ה"ר יחיאל ז"ל לצאת מארץ אשכנז, ארץ מולדתו, ובא הוא ובניו ובני ביתו לטוליטולה להאיר את עינינו ולהוציאנו מחשך הסכלות והפתיות לאור החכמה והתבונה, והרביץ תורה והעמיד בה תלמידים.

מלומד זה כתב ש"ולכבודו [של הרא"ש] ולמצותו חברתי הספר הזה [יסוד עולם], השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה וטעמי הלכותיה".⁹⁴ גם ר' מנחם בן זרח, שחי בקסטיליה באמצע המאה ה-14, כלומר מספר שנים לאחר פטירת הרא"ש, נתן ביטוי לייחודו של הרא"ש בגוף ספרו ובהקדמתו לספר צדה לדרך. ר' מנחם כינה את הרא"ש בכל ספרו בתואר "חכם גדול הדור", או "גדול הדור",⁹⁵ ולא קראו בשמו. בסוף הקדמתו, כאשר הציג את מקורות ספרו, כתב על הרא"ש דברים המסבירים אולי את פשר הכינוי הזה:

ובפרט על הסכמת רבנו אשר, אשר היה בקי בחדרי תורה ובעל היקש וסברא נכונה וראה וקרא ושנה דברי הראשונים גם האחרונים והסכים על האמת וראוי לסמוך עליו.⁹⁶

לר' מנחם, שישב בטולדו, כמו לרבים מחכמי אשכנז, הרא"ש היה "בתרא", סמכות הלכתית אחרונה, שיש להימשך אחריה.

דברים דומים אנו שומעים מתוך תיאורם של מגורשי קסטיליה, בסוף המאה ה-15 ובתחילת המאה ה-16, המלמדים שלפחות בנוגע לדמותו של הרא"ש לא השתנה דבר עד לסוף המר של הקיום היהודי בקסטיליה. ר' אברהם זכות פתח את דבריו על הרא"ש בתואר "המאור הגדול נזר החכמים מורינו הגדול רבינו אשר הקדוש בן רבינו יחיאל", וסיים במילים "ולא היה נחשב בדורו שהיה איש אלא כמלאך י"י צבאות והיה לו עושר ובנים ז' ובנות ג' כ"י".⁹⁷ כמו כן, בהשלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטורטיאל נמצא כתוב: "ועל פיו [הרא"ש] היו נוהגים בכל ממלכות ספרד וכך נוהגים יתר הפליטה נשאת במלכות פאס עד יבא מורה צדק".⁹⁸

"בשנת חמשת אלפים ושבעים ליצירה", כלומר רק חמש שנים לאחר כוואו של הרא"ש, ועל כן די מוכן שבמהדורה הראשונה של החיבור עדיין לא היה יכול לכתוב על הרא"ש "והרביץ תורה והעמיד בה תלמידים".

שם. 94

ראה לדוגמה: מאמר א, כלל ה, פרק א, (עמ' 85); מאמר ב, כלל ד, פרק ח (עמ' 126); מאמר ג, כלל א, פרק ג (עמ' 137); שם, כלל ד, פרק ח (עמ' 157); שם, כלל ב, פרק ב (עמ' 141); מאמר ד, כלל א, פרק ז (עמ' 175); שם, כלל ה, פרק ז (עמ' 232 לקראת סוף הפרק). רוב המקורות האלה מובאים אצל א"ח פריימן במאמרו על ר' מנחם (לעיל הערה 10), עמ' 153 הערה 1.

הציטוט הועתק על פי דפוס ראשון, פריה שי"ד, הנחשב כדפוס השלם ביותר. על השיבושים והשמטת הצנוורה שבדפוס ורשה ראה אצל פריימן שם, עמ' 165, וכן ראה ש' אידלברג (לעיל הערה 10), "הספר 'צדה לדרך' ומחברו ר' מנחם", עמ' 15-30.

ספר היוחסין, עמ' 223. 97

השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטורטיאל בתוך א' דוד, שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים, תשל"ט, עמ' 30. 98

אישוש לקביעות אלה ניתן למצוא במקורות שונים.⁹⁹ בתקנה של הקהילה היהודית בפאס במרוקו משנת 1545 אנו קוראים:

עוד ראינו להוסיף ולתקן בקיעי עירנו ... ולא תעשינה ידיו תושייה, אף אם ימצאו פוסקים סומכים את ידו כיוון שראינו כמה מרמות נעשות בכל יום והשעה צריכה לכך. כל שכן כי אל אשר יפנה הרא"ש זכרוננו לברכה אחריו אנו הולכים וכדאי הוא לסמוך עליו.¹⁰⁰

גם בתשובות ופירושים של חכמי הלכה שגלו מקסטיליה ועברו למזרח נוכל לשמוע התבטאויות דומות. כך למשל, ר' יצחק קארו כותב "ועוד שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש". בדומה לו כותב הרב לוי אבן חביב "זו היא סברת הטור למדה מהרא"ש גם מנהג ספרד שהחזיקו להרא"ש לרבן על פי זה הוא מיוסד".¹⁰¹

מקורות אלו אינם מאפשרים להגדיר במדויק את עומק השפעתו של הרא"ש על הקהילות השונות בספרד בהשוואה להשפעתו של הרמב"ם,¹⁰² אך הם בהחלט מצביעים על סמכותו ההלכתית ההומיניסטית באזור זה, ובמיוחד בקסטיליה.

99 דברי מתבססים על המקורות המופיעים אצל י"ז כהנא במחקרו "הפולמוס סביב קביעת ההכרעה כרמב"ם", בתוך מחקרים בספרות התשובות, ירושלים, תשל"ג, עמ' 8-88, וא"מ רפלד, "אשכנז במזרח — 'הלכתא ככתרא' בתקופת מרן וסמוך לה", סידרא, יא (תשנ"ה), עמ' 114 הערה 4, וכן על מקורות נוספים.

100 ש' בראשר, ספר התקנות: סדרי החברה היהודית בפאס — משפחה, הנהגה וכלכלה, ירושלים, תשנ"א, עמ' 61. בעניין זה ראה ר' עובדיה, קהלת צפרו ג, ירושלים, תשל"ז, עמ' 16-17.

101 תשובות ר' יצחק קארו סימן א בתוך שו"ת בית יוסף, ירושלים, תש"כ, עמ' שפה ודברי ר' לוי אבן חביב מצוטטים בבית יוסף אורח חיים סימנים נא, רטו.

ראה גם דברי ר' יוסף קארו שכתב "והרמב"ם ז"ל דיינא הוא ונחית לעומקא דדינא, ואפילו בספרד דהיו נוהגים כהרא"ש לא היו נוהגים בדיני ממונו' אלא כהרמב"ם" (שו"ת בית יוסף דיני כתובות סימן י, עמ' קלא, וראה הבחנה דומה בשו"ת אבקת רוכל סימן קצה). במקום אחר כותב ר' יוסף קארו "שהרי מצאנו ראינו להרא"ש אשר כל ספרד ואשכנז סומכים על הוראותיו שכתב..." (שו"ת בת יוסף, דיני גוי מסיח לפי תומו סימן ג, עמ' רעט); הרב דוד בן זמרא כותב "וקרוב אני לומר שמנהג זה בא עמנו מספרד שהיו נוהגין בנשואים כפי דעת הרא"ש ז"ל" (שו"ת הרדב"ז חלק א סימן צב); הרב אליהו מזרחי כותב "מכיון שכל חכמי ספרד זלה"ה כלם קבלו תורה מפיו וראוי ללכת אחרי רבים וכבר קבלוהו עליהם כל זרע אברהם ואינם רשאים לצאת מדבריו בכל דיניו ובכל הוראותיו ... שאפי' אם לא היו מקבלים תורה מפיו ולא היו תלמידיו כלל מ"מ מכיון שנהגו לעשות כל מעשיהם על פיו אינם רשאים לצאת מדבריו..." (שו"ת הרא"ם סימן כח); ומהר"ר בן לב העיד "ולפי מה ששמעתי מפי הגדולים בסלוניקי נהגו להקל אף כי רוב הדברים של אסור והתור נהגו על פי הרא"ש כי הוא אחרון הפוסקים שבספרד..." (שו"ת מהר"ר בן לב חלק ב סימן יג).

102 ראה לדוגמה לשונו של ר' סעדיה בן מימון אבן דנאן (ממגורשי ספרד המוסלמית) שהודפסו בתוך פאס וחכמיה, ירושלים, תשל"ט, כרך ב עמ' 45. בדבריו, הכתובים בערבית, הוא מתאר מנהגי פסיקה במקומות שונים ולגבי ספרד: "מנהג מצרים וארץ ישראל וספרד כדעת הר"מ במזל, וטוליטולה וכיוצא בה בשיטת הרא"ש". אולם, ייתכן ש"ספרד" בעיניו הייתה רק האזור המוסלמי, דוגמת מקום מגוריו בגרנדה. תודתי לישראל מרציאנו שהפנה אותי למקור זה, ולניסים סבתו שעזר לי בתרגומו המדויק של הקטע הנזכר. על מורכבות הנושא ראה גם לשון האגרת שנשלחה מקסטיליה לרומא בשנת 1487 בדבר הנהג שהתקבל לפסוק כרמב"ם רק במקרים "שלא יחלוק עליו הרב הגדול רבנו אשר" (האגרת פורסמה על ידי י" בער, *Regesten, Urkunden und Regesten, F. Baer, Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, (Berlin, 1929-1936, p. 385).

כמו כן ראה דברי ר' יצחק די ליואן המובאים בבית יוסף אורח חיים סימן ג: "וכתב ה"ר אברהם אסאן

לאור האמור ניתן לקבוע שבניגוד לחיבורים האחרים שנכתבו באותה עת היה לר"י קהל קוראים אוהד גם במקום כתיבתו, בקסטיליה, גם במקום מולדתו, באשכנז וגם באיטליה, שהייתה למקום מקלט לשתי גלויות אלה. אם כן בהחלט ניתן לומר שבתחרות על שוק הקוראים העולמי היה לר"י יתרון "לא הוגן" על מתחריו. ר' ירוחם היה אולי תלמיד נאמן של הרא"ש, אבל הוא לא היה בנו, ועל כן היה מוכר פחות. ר' אהרן מלוניל איש פרובנס, שהיגר לאי מיורקה, היה אולי בקי גדול בספרות ההלכתית, אבל לפחות באשכנז, ואפילו בקסטיליה, לא הייתה לו דריסת רגל.

נדמה שדברי מקצר הטור, בעל עץ חיים, ר' שמואל בן צדוק אבן שושאן הנזכר לעיל, ממחישים יותר מכול את מרכזיותו של הרא"ש בתהליך התקבלותם של ספרי ר"י בקסטיליה:

על כן על כל דברי האגרת הזאת מלאני לבי אני שמואל בר' צדוק זצ"ל בן שושאן לבוא במשעול הקיצור לספר הנכבד הנקרא אורח חיים שחבר הרב ר' יעקב בן כבוד מרנא ורבנא הרא"ש ז"ל.

ייחוסו של "הרב ר' יעקב" נמשך מ"כבוד מרנא ורבנא הרא"ש".

ד. "ברא מזכי אבא"

מאידך גיסא יש להדגיש שללא מפעלו הגדול של רבנו יעקב הייתה השפעת פסקי אביו פחות משמעותית בציבור היהודי בספרד ומחוצה לה. הרא"ש ללא ספק היה דמות הרואית בספרד, אבל פסקיו, הכתובים על סדר התלמוד ובלשון התלמוד, לא היו יכולים לדחוק את רגליו של הקודקס המקובל בקסטיליה – את משנה תורה של הרמב"ם. רק קודקס אלטרנטיבי יכול היה לתת לרבנים ולדיינים כלי שיוכלו להשתמש בו בחיי היום-יום. כדי להשלים את המלאכה שהחל בה הרא"ש ולהביא למהפכה בהלכה בקסטיליה היה חייב אפוא להיכתב ספר דוגמת ארבעה הטורים.¹⁰³ גם בנושא זה, דברי ר' אברהם זכות ועדות כתבי היד והדפוסים משלימים זה את זה.

ר' אברהם זכות, בקטע הנזכר לעיל, הנגיד בין חיבורו הנפוץ והמקובל של ר' יעקב הנעשה "בסדר הטוב שעשה יותר מכל שהיו לפניו" לבין פסקי אביו "שהוא בלשון נבערה, מי ומי יוציא משם דין". אכן, בדיקת כתבי יד ספרדיים¹⁰⁴ של שני החיבורים מעלה תוצאה מעניינת: לעומת חמישה כתבי יד ששרדו מפסקי הרא"ש שרדו שלושים וחמישה מארבעה הטורים.¹⁰⁵ כמו כן יש לציין, שפסקי הרא"ש נדפסו לראשונה רק בתלמוד של בומבירגי

הסופר ז"ל שהרב הגדול מורינו כמה"ר יצחק די ליאון ז"ל בהסכמת חכמי דורו פסל כל התפילין שהיו בספרד שהיו פרשיותיהן על פי דעת הרא"ש מפני שהס"ת היו פתוחות וסתומות שלהם על פי דעת הרמב"ם נמצא שהעולה לקרות בתורה עם תפילין שפרשיותיהן כדעת הרא"ש הוא מעיד כנגד הס"ת ונעשית תורה כשתי תורות חס ושלום עכ"ל".

¹⁰³ על כך בהרחבה במאמרי "Ashkenazim in Sefarad: The Rosh and the Tur on the Codification of Jewish Law" העומד להתפרסם ב-Jewish Law Annual.

¹⁰⁴ כוונתי לכתבי יד הכתובים בכתובה ספרדית.

¹⁰⁵ הבדיקה נעשתה על פי הקטלוג הממוחשב של המכון התצלומי כתבי יד. לא נלקחו בחשבון קטעים קטנים מן ה"גניזה האיטלקית", מסיבות מובנות.

בוונציה בין השנים 1520-1523,¹⁰⁶ בעוד שספר הטורים הודפס פעמים רבות קודם לכן, כבר במאה ה-15.

נדמה שאין מנוס מלהסיק שלולא חיבורו של ר' יעקב לא הייתה השפעת הרא"ש מאריכה ימים. יצירתו הספרותית של הבן היא זו שהפכה את הרא"ש לאחד מעמודי ההוראה של הדורות הבאים. אף שהסמכות ההלכתית שעמדה מאחורי ארבעה הטורים הייתה זו של האב, זכתה הפסיקה לתהודה ביהדות ספרד ואשכנז באמצעות חיבורו של הבן.

אסיים בדברי שבח שהעתיר חכם שישב באיטליה במאה ה-16 על ספר הטורים. מתוך דבריו ניתן לשמוע לא רק על סמכותו ההלכתית של הרא"ש, אלא בעיקר על ייחודו של ספר הטורים, ואלו דבריו:¹⁰⁷

ע"כ אתה ב"ן אדם ... חדל נא משאר ספרים ... לא עליך המלאכה לגמור כל התלמוד והפוסקים, ולא אתה בן חורי' ליבטל מדיני התורה ... אל נא תימנע מהלוח אל טורים, ארבעה הם לקטני ארץ והמה לחכמים מחוכמי' עמהם ... צא בעקבות דבריו ורעה את ספקותיך ... כי יעק"ב בחר לו דעת אביו הרא"ש ... אסף הדעות והתורות, ותקן ספר, ואזן וחקר וקשר הסברות ... סלק ספקותינו ופנה דרך ה' ... הרים מכשול מדרך עמו.

106 על ההדפסה הראשונה של פסקי הרא"ש בשנים ר"פ-רפ"ג ועל איכותה הלקויה, ראה רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים, תשי"ב, עמ' לו, מ-מא. יש לציין ש"הלכות קטנות" של הרא"ש הודפס מספר שנים קודם לכן לצד הלכות הר"ף, קושטא, רס"ט (1509). כמו כן קיצור פסקי הרא"ש הודפס בקושטא בשנת רע"ה (1515), ושו"ת הרא"ש הודפס שם בשנת רע"ז (1517).

107 ברכת אברהם לר' אברהם בן שלמה טריויש צרפתי, ונציה שי"ב, דף נה/ב, וראה מ' בניהו (לעיל הערה 5), "ספר בית יוסף והמפנה שחולל", עמ' צט-ק.